PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI
ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

TAHLILIY JANRLARDA YANGI KO'RINISHLAR VA YANGILANISHLAR

Anvardinova Ozoda
O'zDJTU 3-bosqich tayanch doktaranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.23296863

Annotatsiya. Maqolada raqamli davrda tahliliy janrlarda yuz berayotgan o'zgarishlar, yangi ko'rinishlarning shakllanishi va ularning jurnalistik amaliyotdagi o'rni o'rganiladi. Tadqiqotda ilmiy adabiyotlar, xalqaro tajriba va onlayn nashrlarda qo'llanilayotgan tahliliy shakllar nazariy tahlil, tipologik tasniflash va qiyosiy usullar asosida ko'rib chiqildi. Natijada tahliliy janrning an'anaviy shakllari (maqola, sharh, obzor, korrespondensiya) bilan bir qatorda yangi ko'rinishlar guruhi: ma'lumotlar jurnalistikasi, izohli material (explainer), faktchekking, multimedia longrid, interaktiv vizualizatsiya, audiotahlil (podkast), muallifli telegram-kanal va nyuslettar, yechimlarga yo'naltirilgan jurnalistika hamda sun'iy intellekt ishtirokidagi tahlil aniqlandi. Janrdagi yangilanishlarning to'rtta asosiy yo'nalishi: ma'lumotga asoslanish, multimediallik, auditoriya bilan interaktivlik va texnologik vositalashuv ko'rsatib berildi. Maqola oxirida yangi ko'rinishlarni qo'llashdagi imkoniyat va xavflar muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: tahliliy janr, janr transformatsiyasi, ma'lumotlar jurnalistikasi, explainer, faktchekking, longrid, multimedia, sun'iy intellekt, konvergensiya,

Kirish

Jurnalistika janrlari qotib qolgan tizim emas. Ular har bir tarixiy davrda texnologiya, auditoriya ehtiyoji va ijtimoiy muhit ta'sirida o'zgarib borgan. Bosma matbuot davrida shakllangan maqola, sharh va obzor kabi tahliliy janrlar radio va televideniye paydo bo'lgach, yangi talqinlarga ega bo'ldi. Hozirgi raqamli davr esa bu jarayonni sezilarli darajada tezlashtirdi: tahlil endi faqat matn shaklida emas, balki grafik, video, audio, interaktiv jadval va dasturiy vositalar orqali ham taqdim etilmoqda.

Bu o'zgarishlarning bir necha sababi bor. Birinchidan, axborot hajmi keskin ortdi va o'quvchi tayyor, tushunarli, tekshirilgan tahlilga ehtiyoj sezmoqda. Ikkinchidan, ochiq ma'lumotlar bazalari, statistik portallar va ma'lumotlarni qayta ishlash dasturlari jurnalistga avvallari faqat tadqiqot institutlariga xos bo'lgan usullardan foydalanish imkonini berdi. Uchinchidan, auditoriya o'zining qiziqish va qulayligiga ko'ra platforma tanlaydi: kimdir uzun matnni, kimdir qisqa video-izohni, kimdir podkastni afzal ko'radi. To'rtinchidan, dezinformatsiya va soxta yangiliklar tarqalishi tahlilning yangi turlari, ayniqsa faktchekkingni jonlantirdi. Beshinchidan, sun'iy intellekt vositalari ma'lumot yig'ish, qayta ishlash va matn tayyorlash jarayonlariga kirib kelmoqda.

Muammoning dolzarbligi shundaki, yangi shakllar tez paydo bo'lsa-da, ularning nazariy jihatdan tizimlashtirilishi orqada qolmoqda. Amaliyotda «explainer», «longrid», «data-hikoya» kabi atamalar ko'pincha tor ma'noda yoki bir-biriga aralashtirib qo'llanadi. O'zbek tilidagi jurnalistika adabiyotlarida esa tahliliy janrning an'anaviy turlari ko'proq yoritilgan, yangi ko'rinishlar esa yetarlicha ilmiy tahlil qilinmagan. Natijada jurnalistika ta'limida ham, tahririyat amaliyotida ham yangi shakllarning mohiyati va mezonlari aniq belgilanmay qolmoqda.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. Janr nazariyasi bo'yicha A. A. Tertychniy tahliliy janrlarni tadqiqot predmeti va usuliga ko'ra tasniflagan va ularning an'anaviy tizimini ishlab chiqqan. Xalqaro adabiyotlarda ma'lumotlar jurnalistikasi bo'yicha J. Grey, L. Chembers va L. Bounegru muharrirligidagi qo'llanma, M. Koddingtonning jurnalistikadagi «miqdoriy burilish» haqidagi tadqiqoti, N. Diakopulosning avtomatlashtirilgan yangiliklar haqidagi ishi muhim manba hisoblanadi. Konstruktiv jurnalistika masalasini U. Haagerup va boshqa mualliflar ko'targan. B. Kovach va T. Rozenstilning jurnalistika tamoyillari haqidagi asari esa janr qanday o'zgarmasin, tekshirish va haqiqatga sadoqat kabi asosiy talablar saqlanishi lozimligini ta'kidlaydi.

Tadqiqotning maqsadi raqamli davrda tahliliy janrlarda paydo bo'layotgan yangi ko'rinishlarni aniqlash, ularni tizimlashtirish va janr yangilanishining asosiy yo'nalishlarini ochib berishdir.

Tadqiqot vazifalari:

- an'anaviy tahliliy janrlarning zamonaviy sharoitdagi holatini baholash;
- yangi ko'rinishlarni aniqlash va ularning belgilarini tavsiflash;
- yangilanishlarning umumiy yo'nalishlarini ajratish;
- yangi shakllarni qo'llashdagi imkoniyat va xavflarni muhokama qilish;
- jurnalistika ta'limi va tahririyat amaliyoti uchun tavsiyalar berish.

Tadqiqot gipotezasi: tahliliy janr yo'qolmayapti, balki yangi texnologik va auditoriya sharoitiga moslashib, bir-biriga yaqinlashuvchi yangi ko'rinishlarga bo'linmoqda; bunda janrning asosiy vazifasi, ya'ni voqelikni dalillar asosida izohlash saqlanib qoladi.

Usullar. Tadqiqot sifat yo'nalishidagi (kvalitativ) tavsifiy loyiha sifatida bajarildi. Quyidagi usullardan foydalanildi.

Nazariy tahlil va sintez. Janr nazariyasi, tahliliy jurnalistika, ma'lumotlar jurnalistikasi, media konvergensiya va jurnalistik axloqqa oid ilmiy adabiyotlar o'rganildi. Turli mualliflarning yondashuvlari solishtirilib, umumiy tushunchalar ajratildi.

Tipologik tasniflash. Yangi ko'rinishlar quyidagi belgilar bo'yicha guruhlandi: tahlil predmeti, asosiy usul, taqdim etish shakli (format), auditoriya bilan munosabat tabiati hamda texnologik vositalarga bog'liqlik darajasi.

Mazmun tahlili (kontent-analiz) elementlari. Xalqaro va mahalliy onlayn nashrlarda uchraydigan tahliliy materiallarning tuzilishi, manbalardan foydalanish usuli, vizual elementlar roli va muallif pozitsiyasi ifodasi kategoriyalar bo'yicha ko'rib chiqildi. Bunda aniq ommaviy statistik ko'rsatkichlar keltirilmadi; tahlil tipik namunalarning sifat jihatidan tavsifiga asoslandi.

Qiyosiy usul. An'anaviy shakllar (bosma maqola, sharh, obzor) va yangi ko'rinishlar o'rtasida tahlil chuqurligi, axborot manbalari, taqdim etish tezligi va auditoriyaning ishtiroki bo'yicha qiyoslash o'tkazildi.

Tizimli yondashuv. Janr o'zgarishi alohida hodisa sifatida emas, balki texnologiya, auditoriya, tahririyat iqtisodiyoti va axloqiy me'yorlarni o'z ichiga olgan murakkab tizim doirasidagi jarayon sifatida o'rganildi.

Tadqiqotning cheklovi: u nazariy-tavsifiy xarakterga ega, tanlama miqdoriy tadqiqot yoki auditoriya so'rovi o'tkazilmagan. Shu sababli olingan tasnif keyingi empirik sinovlarda aniqlashtirilishi mumkin.

3. Natijalar (Results)

3.1. An’anaviy tahliliy janrlarning holati

An’anaviy tahliliy janrlar o’z ahamiyatini saqlab qolmoqda, biroq ularning shakli va tarqatilishi o’zgarmoqda. Tahlil qilingan namunalarga ko’ra:

Tahliliy maqola onlayn muhitda gipermatnli bo’lib bormoqda: matn ichida manbalarga, hujjatlarga va oldingi materiallarga havolalar beriladi, bu tekshiriluvchanlikni oshiradi.

Sharh va kommentariy qisqarib, ko’pincha ijtimoiy tarmoq postlari, video-sharhlar yoki audio-sharhlar shaklida tarqatilmoqda.

Obzor (sharhlovchi umumlashtirma) tezkor axborot dayjestlari va haftalik yangiliklar xulosalariga aylanmoqda.

Jurnalistik tekshiruv (tadqiqot) yirik ma’lumotlar to’plami, hujjatlar arxivi va xalqaro hamkorlik asosida olib borilmoqda, natijalar interaktiv vizual shaklda e’lon qilinmoqda.

Demak, an’anaviy janrlar yo’q bo’lmayapti, balki yangi platformalarga moslashmoqda va yangi vositalar bilan boyimoqda.

Tadqiqot natijasida tahliliy janrning quyidagi yangi ko’rinishlari ajratildi.

1. Ma’lumotlar jurnalistikasi (data-hikoya). Bu shaklda tahlil sonli va tuzilgan ma’lumotlar (statistika, ochiq ma’lumotlar bazasi, byudjet hisobotlari, so’rov natijalari) asosida quriladi. Jurnalist ma’lumotni yig’adi, tozalaydi, tahlil qiladi va grafik, xarita yoki jadval orqali taqdim etadi. Asosiy belgilari: tahlil asosining o’lchanadigan bo’lishi, usulning shaffofligi, o’quvchi o’zi tekshirishi mumkin bo’lgan ma’lumot.

2. Izohli material (explainer). Murakkab mavzuni sodda tilda, savol-javob yoki bosqichma-bosqich tuzilma bilan tushuntiruvchi tahlil. U ko’pincha «bu nima?», «nima uchun muhim?», «bu menga qanday ta’sir qiladi?» kabi savollar atrofida quriladi. Izohli material tahlilni keng auditoriyaga tushunarli qiladi, ayniqsa iqtisodiy, huquqiy, texnologik va tibbiy mavzularda.

3. Faktchekking (faktlarni tekshirish materiali). Siyosatchilar, idoralar yoki ijtimoiy tarmoqdagi keng tarqalgan da’volarni tekshirib, ularni dalillar bilan baholovchi tahliliy shakl. Tipik tuzilmasi: da’vo, tekshirish usuli, manbalar, xulosa va baho. Faktchekking tahlilning eng aniq, normativ jihatdan izchil ko’rinishlaridan biriga aylandi.

4. Multimedia longrid. Uzun, chuqur tahliliy hikoya bo’lib, matn bilan birga fotosuratlar, video, audio, xarita va animatsiyalarni o’z ichiga oladi. Aylantirish (scroll) orqali o’qiladigan, bosqichma-bosqich ochiladigan tuzilma tahlilni voqeaviy hikoya bilan birlashtiradi.

5. Interaktiv vizualizatsiya va kalkulyatorlar. O’quvchi parametrlarni o’zgartirib, o’z holatiga mos natijani ko’radigan tahliliy vosita. Masalan, soliq, kredit yoki narx o’zgarishi o’quvchining xarajatiga qanday ta’sir qilishini hisoblovchi interaktiv sahifa. Bu shaklda tahlil faqat o’qiladigan emas, balki «sinab ko’riladigan» bo’ladi.

6. Audiotahlil (tahliliy podkast). Muallifning yoki ekspertlar suhbatining audio formatida berilgan tahlili. Uning afzalligi: auditoriya yo’lda yoki boshqa ish bilan band holda tinglashi mumkin. Cheklovi: raqamlar va murakkab tuzilmani yetkazish qiyinroq, shuning uchun podkastga qo’shimcha yozma manbalar va havolalar ilova qilinishi maqsadga muvofiq.

7. Muallifli kanal va nyuslettar. Telegram-kanal, elektron xat orqali tarqatiladigan tahliliy xabarnoma va shaxsiy blog shaklida muallifning doimiy tahlili. Bu shaklda muallif brendi va auditoriya bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqa muhim. Xavfi: tahririyat nazoratining kuchsizligi va fikr bilan faktning aralashib ketishi.

8. Yechimlarga yo'naltirilgan (konstruktiv) jurnalistika. Faqat muammoni emas, balki mavjud yechim usullari, boshqa mamlakatlar va hududlardagi tajriba hamda uning natijalarini tahlil qiladigan shakl. Bunday materialda muammo, sabab, yechim variantlari, dalillar va cheklovlar tizimli ko'rsatiladi.

9. Sun'iy intellekt ishtirokidagi tahlil. Katta hajmdagi hujjatlarni saralash, ma'lumotlardagi qonuniyatni aniqlash, matn xulosalarini tayyorlash, tarjima va transkripsiya jarayonlarida sun'iy intellekt vositalaridan foydalanadigan ish usuli. Bu mustaqil janr emas, balki tahlil jarayonining yangi texnologik qatlami; biroq u janrning tayyorlanish usuliga ham, ishonchlilik masalasiga ham ta'sir qilmoqda.

Tadqiqot natijalari gipotezani tasdiqlaydi: tahliliy janr yo'qolmayapti, balki o'zgarayotgan sharoitga moslashib, turli shakllarga ajralmoqda. Barcha yangi ko'rinishlar uchun umumiy narsa, ularning tahliliy vazifasi, ya'ni voqelikni dalillar asosida izohlash, sabab-oqibat aloqalarini ochish va auditoriyaga qaror qabul qilishda yordam berishdir.

Mahalliy media muhitida yangi ko'rinishlar rivojlanishining bir necha omili bor: onlayn nashrlar va ijtimoiy tarmoq auditoriyasining kengayishi, davlat statistika va ochiq ma'lumotlar portallari imkoniyatlarining ortishi, yosh avlod jurnalistlarining raqamli vositalarga moyilligi. Shu bilan birga, ochiq ma'lumotlarning to'liqligi va mashina o'qiy oladigan formatda mavjudligi, jurnalistlarning statistik va vizual savodxonligi, tahririyatlarning moliyaviy barqarorligi kabi masalalar o'z yechimini kutmoqda. Bu mulohazalar nazariy tahlilga asoslangan; ularni aniq empirik tadqiqotlar bilan tasdiqlash maqsadga muvofiq.

Tadqiqot asosida quyidagi tavsiyalar beriladi.

✓ **Jurnalistika ta'limida** ma'lumotlar bilan ishlash, vizualizatsiya, faktchekking va izohli material yozish bo'yicha amaliy kurslar joriy etish.

✓ **Tahririyatlarda** yangi shakllar uchun ichki standartlar (manbani ko'rsatish, usulni shaffof bayon qilish, xatolarni tuzatish tartibi) ishlab chiqish.

✓ **Sun'iy intellekt vositalaridan** foydalanishda ochiq siyosat belgilash: qaysi bosqichda ishlatilishi, tekshiruv qanday amalga oshirilishi va auditoriyaga qanday oshkor qilinishi.

✓ **Jamoaviy ish** madaniyatini rivojlantirish: jurnalist, dizayner, dasturchi va muharrir hamkorligini yo'lga qo'yish.

✓ **Janrning asosiy tamoyillarini** saqlash: har qanday yangi shaklda ham haqiqatga sadoqat, tekshirish intizomi, muvozanat va mas'uliyat birlamchi bo'lib qoladi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli davrda tahliliy janr yo'qolmayapti, balki yangi ko'rinishlarga bo'linib, ularning ko'pchiligi bir-biri bilan aralashib (gibridlanib) bormoqda.

Tadqiqotda tahliliy janrning to'qqizta yangi ko'rinishi aniqlandi: ma'lumotlar jurnalistikasi, explainer, faktchekking, multimedia longrid, interaktiv vizualizatsiya, audiotahlil, muallifli kanal va nyuslettar, konstruktiv jurnalistika hamda sun'iy intellekt ishtirokidagi tahlil.

Yangilanishning to'rtta asosiy yo'nalishi ko'rsatildi: ma'lumotga asoslanish, multimediallik, interaktivlik va texnologik vositalashuv.

Yangi shakllar tahlilning aniqligi, tekshiriluvchanligi va auditoriyaga yaqinligini oshiradi, biroq yuzakilik, ma'lumotni noto'g'ri talqin qilish, fikr va faktning aralashuvi hamda sun'iy intellekt bilan bog'liq xavflarni ham keltirib chiqaradi.

Janr qanday o'zgarmasin, jurnalistik tahlilning asosiy tamoyillari, ya'ni haqiqatga sadoqat, tekshirish va mas'uliyat o'zgarishsiz qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining «Ommaviy axborot vositalari to'g'risida»gi Qonuni (amaldagi tahriri).
2. Kovach B., Rosenstiel T. The Elements of Journalism: What Newspeople Should Know and the Public Should Expect. New York: Three Rivers Press, 2001.
3. Gray J., Chambers L., Bounegru L. (eds.) The Data Journalism Handbook: How Journalists Can Use Data to Improve the News. Sebastopol: O'Reilly Media, 2012.
4. Coddington M. Clarifying Journalism's Quantitative Turn: A Typology for Evaluating Data Journalism, Computational Journalism, and Computer-Assisted Reporting // Digital Journalism, 2015, vol. 3, no. 3.
5. Diakopoulos N. Automating the News: How Algorithms Are Rewriting the Media. Cambridge: Harvard University Press, 2019.
6. Haagerup U. Constructive News: How to Save the Media and Democracy with Journalism of Tomorrow. Aarhus: InnoVatio Publishing, 2014.
7. McQuail D. McQuail's Mass Communication Theory. London: SAGE Publications (turli nashrlar).
8. Tertychniy A. A. Analiticheskaya zhurnalistika. Moskva: Aspekt Press, 2000.
9. Jurnalistlarning kasbiy-axloq kodekslari va tahririyatlarning ichki standartlari.